

MINORITY CULTURES

- Geréb, Zsolt: "Culture is the Fruit of General Grace" (Olga Cholnoky) 126
 Oborni, Teréz: The Remembrance of Zsigmond Jakó (Győző Cholnoky) 128

NATIONAL AND ETHNIC POLITICS

- Gruber, Ines (Bianca): Minority Politics by the Party-State along the Danube,
 Especially Regarding Hungarian Minorities (Sándor Komáromi) 130

MINORITY RIGHTS

- Pirker, Jürgen: Law and Symbolism. The Inclusion of the Carinthian Slovene Minority
 in the Province's Constitution (Sándor Komáromi) 134

HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES

- Županič, Ján: The Forgotten Elite. The Ennoblement of Jews in the Austrian Empire
 (Éva Császári) 138

- RESUME** 143

KÁLLAY BÉNI KORMÁNYZÁSA BOSZNIA-HERCEGOVINÁBAN

Gyetvai Mária

Egy elismerésre méltó kísérlet: osztrák-magyar igazgatás Bosznia-Hercegovinában A Kállay-éra

A múlt század világegései, de főként a napjainkra jellemző elbizonytalanodás és kihívások okán lassan átértékelődik a XIX. század. A magyar történetírásban tiszteletre méltó kísérletek történnek arra, hogy árnyaltabban ítéltessek meg a dualizmus Magyarországra nézve páratlan gazdasági-társadalmi fejlődést, de ismeretlen veszélyeket is hordozó időszakát. Ezáltal nagyobb figyelem hárul a korszak legbefolyásosabb magyar politikusaire, a soha nem mellőzött Deák Ferenc mellett pl. Andrassy Gyulára, Tisza Kálmánra. Sajnálatos módon azonban továbbra is kevés szó esik a magyar politikusok akkori nagy nemzedékének Andrassyhoz fogható jelentőségű tagjáról, Kállay Béniről, az Osztrák-Magyar Monarchia közös pénzügyminiszteréről és ebben a minőségében Bosznia-Hercegovina kormányzójáról. Erre magyarázat lehet, de semmiképpen sem mentség, hogy politikai tevékenységét javarészt nem magyar földön fejtette ki. A délszláv válsággal, de főként az iszlám előretörésével nem érdektelen számba venni azokat a tapasztalatokat és megszívlelni azokat a tanulságokat, amelyekkel bosznia-hercegovinai kormányzásának páratlanul hosszú, 20 évig tartó korszaka szolgált.

Bosznia-Hercegovina a XIX. sz. második felében különleges fontossággal bírt az Osztrák-Magyar Monarchia számára: nehezen védhető hosszú határa miatt a horvát területek felé, ill. a Dél-Dalmáciát a szomszédos szerb lakta területekről folyamatosan fenyegető fegyveres táma-

dások miatt. A XIX. sz. jó részében még török uralom alatt állt, de az Oszmán Birodalom felbomlása már csak idő kérdése volt a behatolás. Bécs alatt elszünetelt vereségtől (1683) egyfolytában tartó hanyatlása lehetőséget adott arra, hogy az európai politikában ádáz küzdelem kezdődjön területeinek felosztásáért. Ez bizonytalanságot és mérhetetlen szenvedést okozott az érintett területek lakóinak, s az I. világháborúban kiteljesedve az egész kontinensnek. Az európai politika oszcillált: az oszmán birodalom – különösen az európai rész – teljes szétzúzása, nem volt állandó prioritás. A nagyhatalmak – elsősorban Franciaország és Nagy-Britannia – hozzáállását mindenkor befolyásolta egy másik birodalom, a cári Oroszország terjeszkedésétől való félelem. A Habsburg-császárság eleinte a törökök kiűzésében volt közvetlenül érdekelt. A későbbi – elsősorban a balkáni – fejlemények hatására azonban a bécsi politika is ingadozni kezdett, s a török uralom alól felszabadult Szerbiát, ill. az általa létrehozni kívánt közös délszláv államot, valamint orosz pártfogóját kezdte nagyobb veszélynek érezni a maga számára, mint a végelgyengülésben szenvedő Oszmán Birodalmat. A Monarchia helyzete ebből a szempontból a többi nagyhataloméhoz képest speciális volt, a területén élő nagyszámú szláv lakosság miatt. Joggal tartott attól, hogy a kisebbségekre – a délszlávokra – akkora vonzerővel bír majd a független szerb állam, hogy az saját területi integritását fogja veszélyeztetni. A német egyesítés után számára Bosznia-Hercegovina az egyetlen lehetséges terjeszkedési irány volt, nemcsak nagyhatalmi voltának bizonyítására, hanem a szerb és közvetetten az orosz befolyás elleni védekezés miatt is. Az ottani lakosság bonyolult összetétele folytán azonban arra Szerbia és Horvátország is igényt tartott. Csökkenő mértékben, de a hátra maradt népes, elsősorban muszlim földbirtokos réteg jóvoltából a Portának szintén volt némi befolyása a Bosznia-Hercegovinában történetekre.

Jóllehet Bosznia-Hercegovina megszállására a Monarchia bírta Oroszország és a nagyhatalmak ígéretét, a bonyolult és folyton változó nemzetközi erőviszonyok idővel olyan hatalmi konstellációt hoztak létre, amely kifejezetten ellene hatott. Ezekkel a külső-belső erővel kellett megküzdenie az osztrák-magyar adminisztrációnak. A megszállás negyven éve alatt összesen nyolc kormányzó igazgatta a két tartományt.

Közülük a legmeghatározóbb a magyar Kállay Béni volt, akinek hivatali ideje a megszállás felét felelte. Kállay hitt a Monarchia civilizatórikus küldetésében és abban, hogy a jó kormányzás, a gazdasági és a kulturális fejlődés előbb-utóbb elfogadtatja a lakossággal a megszálló fejlettebb hatalom által képviselt értékeket. Nagy súlyt helyezett a gazdaság korszerűsítésére, erre a célra azonban – a „boszniai kalandot” ellenzők miatt – nagyon kevés költségvetési forrás állt rendelkezésére, s kénytelen volt „innovatív”, a környezet heves ellenállásába ütköző megoldásokat alkalmazni. A külső behatásokat úgy igyekezett semlegesíteni, hogy a szerb és horvát nemzettársaktól amennyire csak lehet elzárva tartotta a bosznia-hercegovinai lakosságot. Rezsimjére ezért gyakran aggatják az „elnyomó” jelzőt. Ez nem teljesen alaptalan, de némi körültekintő elemzés megmutatja, hogy az adott helyzetben, nagy-horvát és a nagy-szerb tervek megvalósulásának kivédésére nem volt más megoldás. Kállay a középkori független bosnyák államhoz visszanyúlva igyekezett kialakítani és megerősíteni a horváttól és a szerbtől független bosnyák identitást. A nyelvükben egységes, de etnikailag elkülönülő népcsoportok felekezeti hovatartozását pusztán vallási ügyként próbálta kezelni, s igyekezett mindhárom esetében (görögkeleti, katolikus és muszlim) Bosznia-Hercegovinán belüli, külső vallási központoktól független egyházi hierarchiát kialakítani. Gazdasági-társadalmi reformtervének végrehajtásában, a fokozatosság, mint fő irányelv megvalósításának nem kedvezett, hogy Bosznia-Hercegovina elmaradottsága, a korabeli európai viszonyokhoz képest, az afrikai gyarmatokéhoz volt mérhető, az előrehaladás túl lassú volt, és időt adott az ellenérdekeltnek a szerveződésre és ellenakciók beindítására. Hátráltató körülmény volt az iszlám szívós ellenállása is mindennel szemben, ami nem „igazhitűektől” jön. Dacára annak, hogy ért el nyilvánvaló sikereket, igyekezetét mégsem koronázta siker. Ennek főként tőle független okai voltak, amint ezt a jelen tanulmány láttatni igyekszik. Elsősorban a külső körülmények, az alapvetően megváltozott nemzetközi politikai klíma dolgozott ellene, ami a bonyolult belső feltételeken keresztül Bosznia-Hercegovinában is hatott. Ahhoz, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia bosznia-hercegovinai misszióját tárgyilagosan megítélhesük, össze kell raknunk a tágabb képet.

I. A megszállást lehetővé tevő nemzetközi helyzet

A napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszus helyreállította a régi rendet, a felszín alatt azonban a változások tovább érlelődtek, s a XIX. sz. második felében váltak igazán láthatóvá: mint pl. a nacionalizmus feléledése, a nemzeti egységmozgalmak kibontakozása (mint pl. a német és az olasz egyesítés), a soknemzetiségű birodalmak – mint pl. a Habsburg vagy az oszmán török – helyett a nemzetállamok létrehozása iránti igény. Az utóbbi felszámolásáért vívott harcnak fontos színtere volt a Balkán, amelyet terjeszkedése egyik fő irányának tartott a cári Oroszország és a Habsburg-monarchia is. Ausztria vereséget szenvedett a német egyesítésért vívott második háborúban Poroszországgal szemben. Ezzel végérvényessé vált, hogy az egyesült Németország nélküle, porosz dominanciával jön létre, de egyéb káros következményekkel is járt a Habsburg-birodalom számára. Itáliai katonai sikerei dacára, a porosz háború után megkötött Bécsi Békében észak-itáliai birtokairól is le kellett mondania. A porosz vezetéssel megalakult Észak-német Szövetség maga köré tömörítette a korábban az osztrákokkal tartó dél-német államokat is¹. A külpolitikai téren elszenvedett presztízsveszteséghez belpolitikai nehézségek társultak: elsősorban a soknemzetiségű birodalom népeinek erősödő autonómia- törekvései. Mindez rákényszerítette az uralkodót a Magyarországgal való kiegyezésre (1867), és az alkotmány ennek megfelelő módosítására. A dualista berendezkedés elkecseregelt ellenállást váltott ki a Birodalom más, elsősorban szláv népeiből, akik lan-kadatlan erővel küzdöttek trialista vagy föderális átalakításáért. Harcuk az I. világháborúban érte el tetőpontját, végkifejlete pedig az Osztrák-Magyar Monarchia szétdarabolása lett. A német egyesítéstől, pontosabban az osztrák vereséggel végződő porosz háborútól (1866) egyenes út vezetett a nagy európai háborúhoz is. Az erős, egységes Németország aggodalmat keltett, elsősorban Franciaországban, amely általa meg-

¹ Ausztria és Liechtenstein kivételével a dél-német államok véd- és dacsövetségre léptek Poroszországgal.

szűnt a legerősebb kontinentális hatalom lenni. Német provokációra² indította meg III. Napóleon császár a francia-porosz háborút (1870-71), amelyben nem várt módon vereséget szenvedett. Elzász és Lotaringia egy része Németországhoz lett. Ez a császárság megszűntéhez, az ún. harmadik köztársaság kikiáltásához és a Párizsi Kommün véres három hónapjához vezetett. A francia közgondolkodásban változó intenzitással, de a XX. sz. második feléig (vagy talán az óta is) egyfolytában jelen volt a bosszúvágy, és – egyéb okok mellett – két világháborúhoz vezetett. Ebben a „haragszomrádban” a Habsburg-birodalom is osztozott, mert a francia várakozások ellenére, nem akart Párizs oldalán elégtételt venni a poroszoktól elszenvedett vereségért. Szekfű Gyula ezt a Kiegyezés után a birodalmi külpolitikába nagyobb beleszólást nyerő magyar politikusoknak tulajdonította. Mint írja „Magyar Történet” c. művében, Andrássy Gyulának köszönhető, hogy a már előkészítés alatt lévő francia szövetség megkötésére végül nem került sor.³ A magyar politika figyelme sokkal inkább Oroszországra irányult, s az orosz veszély elhárítása volt számára a legfontosabb külpolitikai prioritás.

A Monarchia, amely a porosz háborúban francia győzelmet várt, a továbbiakban nem számíthatott Párizs támogatására olasz vagy német területen betöltött szerepének helyreállításában. Ezért e helyzetben a korábban is természetes érdekszférájának tekintett Balkán felé fordult, ahol azonban olyan hatalmas ellenfélbe ütközött, mint az orosz birodalom. Oroszországnak a balkáni térségben természetes szövetségesei voltak a szláv népek, egyrészt a közös vallás, másrészt a pánszlávizmus okán. Bizánc török elfoglalása után a görögkeleti egyház központjának szerepét a moszkvai patriarchátus vette át. A pánszlávizmus is orosz

² III. Napóleon igyekezett hasznot húzni Ausztria és a dél-német államok rivalizálásából Poroszországgal. Bismarck érzékelte, hogy a francia semlegesség fejében hajlandó lenne tolerálni Belgium és Luxemburg francia nyelvű részének beolvasztását a francia császárságba, majd „szerkesztett” formában nyilvánosságra hozta a francia követeléseket tartalmazó táviratot. Franciaország ekkor hadat üzent Poroszországnak.

³ Nem hagyható figyelmen kívül a Habsburg lekötelezettség Oroszország felé sem, ami visszatartotta attól, hogy háborúba keveredjen.

földről indult „hódító útjára”⁴. Kulturális köntösbe öltöztetve ugyan, de kezdettől politikai célokat szolgált. Oroszország különösen azután kezdett aktívabb szerepet játszani a délszláv térségben, miután nyilvánvalóvá vált számára, hogy a Boszporuszhoz a Balkánon keresztül tud kijutni.⁵A török birodalomból *de facto* 1830-ban kivált Szerbia és a vazallus Montenegró voltak a Monarchia szempontjából a legfontosabb ellenérdekelt orosz kliens államok. Szerbiáról hamar bebizonyosodott, hogy a délszláv népek egyesítője kíván lenni, s mint ilyen a Monarchiát legnagyobb riválisának tartja, s befolyásának növekedését minden eszközzel meg fogja akadályozni. A dualista állam azonban, a Szerbiával való elkerülhetetlen szembekerülés árán sem mondhatott le Bosznia-Hercegovina területének saját, ellenőrzése alá vonásáról, mert az beékelődött a Magyar Korona társországaként a Monarchia részét képező Háromegy Királyságba⁶, s különösen fontos tényező volt a közvetlen Bécs irányítása vont Dalmácia biztonsága szempontjából. Különböző okokból ugyan, de ezen a ponton találkozni látszott az Habsburg Birodalom és Oroszország érdeke. Az 1876-ban a Balkánon kirobbant felkeléseket utóbbi arra igyekezett kihasználni, hogy egy újabb háborút indítson az Oszmán Birodalom ellen. A siker érdekében iparkodott gondoskodni

⁴ Szellemi szerzői németek voltak – August Ludwig von Schlözer (1735-1809) és Johann Gottfried Herder (1744-1803) –, de életük e szempontból meghatározó szakaszában orosz szolgálatban álltak.

⁵ Nagy Katalin cárnőnek kész terve volt a Bizánci Birodalom visszaállítására, Oroszország hűbéreseként, a cárnő unokájával, Konsztantyin nagyherceggel a császári trónon. Ez a birodalom Törökország európai részeit foglalta volna magában, Konstantinápoly fővárossal. Ausztria, mint Oroszország szövetségese Lengyelország első felosztásában Szerbiát, Bosznia-Hercegovinát és Dalmáciát nyerte volna el e terv értelmében. Velencének Ciprus, Kréta és a Peloponnészosz jutott volna. Franciaország, a Porta szövetségese Egyiptomot és Szíriát kapta volna meg az oszmán birodalomból, hogy ne zavarja meg a felosztására irányuló törekvéseket. Kis-Ázsia és a Közép-Kelet, egészen Indiáig Oroszország birtokába került volna.

⁶ Horvátország, Szlavónia és Dalmácia. Jóllehet az 1868-ban létrejött magyar-horvát kiegyezés három egységből állóként kezelte a horvát királyságot, és feltételezte a Bécs irányítása alá tartozó Dalmácia egyesítését a többi horvát területtel, a horvátok nagy sérelmére ez nem történt meg.

róla, hogy a Monarchia ebben semleges maradjon. Gorcsakov⁷, orosz és Andrássy Gyula, osztrák-magyar külügyminiszter előzetes megállapodása alapján született 1877 januárjában a titkos Budapesti Szerződés, amelyben a Felek megállapodtak, hogy egy az Oszmán Birodalom ellen intézett orosz támadás esetén a Monarchia jóindulatú semlegességet tanúsít, egyezsége jutottak továbbá az Oszmán Birodalom délkelet-európai birtokainak majdani felosztásában. A jelen tanulmány szempontjából a Szerződés legfontosabb pontja az orosz „igérvény” volt, hogy a Monarchia egy általa megválasztott időpontban megszállhatja Bosznia-Hercegovinát. Nem vonatkozott ez a Novi Bazár⁸-i szandzsákra. Abban viszont megállapodtak, hogy Szerbiát, Montenegrót és Hercegovinának e kettő között húzódó sávját mindkét Fél semleges zónának tekinti, továbbá, hogy azon fognak munkálkodni, a Balkán félszigeten ne egy nagy (nagy Szerbia vagy nagy Bulgária), hanem több kisebb állam jöjjön létre a török birodalom széthullása után.⁹

Szentpétervár már 1877 áprilisában, a bolgár zavargások ürügyén hadat üzent a Portának. A török hadsereg nem tudott sokáig ellenállni az orosz nyomásnak, s a cári csapatok rövid időn belül Isztambulnál álltak. A rákényszerített San Stefano-i békében a Porta elismerte Románia, Szerbia és Montenegró teljes függetlenségét, a későbbi fejlemények szempontjából a legjelentősebb azonban egy az Égei-tengertől az Ohridi-tóig terjedő nagy Bulgária létrehozása volt, ami különösen az Osztrák-Magyar Monarchiában és Nagy-Britanniában váltott ki felháborodást. Mivel Bosznia-Hercegovina egyes területeiről is rendelkezett (részben Montenegrónak, részben Szerbiának juttatta volna azokat) osztrák-magyar részről a Budapesti Szerződés megszegését látták benne. A britek a tengerszorosokat, az Indiába vezető kereskedelmi útvonalak szabadságát féltették tőle. Emellett tartottak az orosz befo-

⁷ Alekszander Mihailovics Gorcsakov herceg (1798-1883), orosz diplomata majd 1856 és 1882 között külügyminiszter. Egyes források szerint szerepe volt I. Ferdinánd lemondásában I. Ferenc József javára, 1848-ban és a három császár szövetségének (1873) tető alá hozásában, ami a *status quo* fenntartását szolgálta a XIX. sz. végén Európában. .

⁸ Ma: Novi Pazar, Szerbia.

⁹ Ez utóbbit Oroszország egy 1877 márciusában, Nagy-Britanniával kötött egyezségben is vállalta.

lyás megnövekedésétől is a Közel-Keleten. A Balkánon a feladott területek muszlim lakossága kelt fel. A nagyhatalmi érdekek mellett, tehát, egy nagyobb balkáni válság megelőzése is szerepet játszott abban, hogy Berlinbe kongresszust (1878) hívtak össze, a San Stefanó-i béke revideálására. Ezen megerősítették Szerbia, Montenegró és Bulgária, *de jure* önállóságát, de utóbbi területét jócskán megnyirbálták. „Szentesítettek” a Monarchia jogát Bosznia-Hercegovina elfoglalására, azzal, hogy a török fennhatóság továbbra is fennmarad, s a jogmegosztás részleteit az osztrák-magyar és a török fél kétoldalú tárgyalásokon határozza meg. A Balkánnak azonban a Berlini Kongresszus sem hozott nyugalmat. A bonyolult területi felosztás, az egymásnak feszülő nagyhatalmi érdekek és a sovinizmussá fajuló nacionalizmus az itt élő népeket konfliktusba hajtotta egymással.

II. A Bosznia-Hercegovinára közvetlen befolyással bíró országok tervei

Jóllehet Horvátország és Szerbia egyaránt igényt formált Bosznia-Hercegovinára, az ott élő népességet horvátnak, ill. szerbnek tekintette, a legnagyobb befolyást Szerbia gyakorolta. Egyrészt azért, mert eleve a görögkeleti, szerb lakosok aránya volt a legmagasabb, másrészt, mert folyamatos volt a szerbek bevándorlása. A hódoltság alatt a görögkeletiekhez képest még hátrányosabban megkülönböztetett katolikus lakosság, különösen az oszmán uralom hanyatlásának évszázadaiban állandóan fogyatkozott. Az elköltözöttek helyébe görögkeleti vallásúakat (pl. vlachokat) telepítettek¹⁰, minek következtében számuk tovább emelkedett. A szerbek világi vezetői a megszállás éveiben valamennyien betelepültek, jórészt gazdag kereskedők voltak. A Délvidékről származók kiemelkedő szerepet játszottak a lakosság Szerbia felé „hajlításában”. A szerbség legtehetősebb és legműveltebb rétege volt ez, amely a XIX. sz. nagymérvű gazdasági-kereskedelmi fellendülésének köszönhetett

¹⁰ Jöttek szép számmal Dalmáciából is, ahol a városok lakossága kicserélődött, egyre nagyobb lett a szerb elem.

felemelkedését. Az ottani liberális szerb politikusok elsősorban a Bosznia-Hercegovinába küldött tanárok és egyéb „kultúrunkások” révén voltak döntő hatással az ottani helyzet alakulására, de a magyarországi liberális ellenzékkel való kapcsolatépítéssel is. A szerb pravoszláv egyház szintén nagy szerepet játszott. A Karlócán¹¹ székelő szerb ortodox érsekség erős autonómiával rendelkező szervezet volt, amelyen belül az egyházi vezetők mind egy pán-szerb ortodox egyházi keretben gondolkodtak, s nagy szerepük volt az önrendelkezését elnyerő Szerbia egyházi szervezetének kiépítésében. Különösen nagy hatást tudtak kifejteni a kiterjedt bosznia-hercegovinai szerb felekezeti iskolahálózat révén.

Szerbia *de facto* a XIX. sz. első felében vált ki az oszmán birodalomból. Államjogi státusa szultáni fermánnal¹² volt szabályozva, de különállását jogilag az orosz-török békeszerződéseknek köszönhetette, ami magától értetődően orosz védelem alá helyezte. A krími háborút lezáró Párizsi Béke azonban az orosz védnökséget az európai nagyhatalmak kollektív garanciájával váltotta fel.¹³ A cárok, akiket a szerb nép saját uralkodójának is tekintett Nagy Pétertől kezdve iparkodtak a moszkvai patriarchátus egyházi tekintélyéből politikai tőkét kovácsolni. A délszláv népekhez fűződő kapcsolatok intenzitását azonban mindenkör az orosz érdekek határozták meg. Ez a térség igazán akkor kezdett Oroszország számára fontos lenni, amikor a krími háborúban elszenvedett veresége miatt belátta, a kijáratot a Földközi tengerre nem a Fekete tengeren, hanem a „Duna mentén” kell keresnie. Célja elérése érdekében szüksége volt a balkáni szláv népek támogatására, e végből mindenáron meg kellett akadályoznia a Habsburg-birodalom további terjeszkedését a Balkán félszigeten, s „felszabadítani” az osztrák iga alatt sínylődő szláv népeket. A XIX. sz. derekán Szerbia számára legalább ekkora jelentő-

¹¹ Ma: Sremski Karlovci, Szerbia.

¹² Perzsa-török szó: szultáni rendelet, parancs, okirat.

¹³ E kettős kötődés a szerb külpolitikának az óta is állandó jellemzője. A szerb nép, ill. Szerbia számára az orosz orientáció mindig is magától értetődő volt, az egyházi kapcsolatok mellett mélyen gyökerező kulturális hagyományokon alapult, s éppen ezért fölötté állt és áll ma is a pillanatnyi helyzet által megkövetelt kompromisszumoknak, míg a többi kapcsolat – pl. a nyugati hatalmakkal, Habsburg- birodalommal, vagy ma pl. az Európai Unióval – nem.

ségre tett szert a nyugat-európai kapcsolat, a szláv szolidaritás jegyében tevékenykedő lengyel emigráció, és annak kötődése a befolyásos nyugati (brit és francia) szabadkőműves körökhöz. A szláv népek összefogása révén akarta elérni a lengyel területek felszabadítását az orosz uralom alól. Vezéralakja, Adam Jerzy Czartoryski¹⁴ az 1830-as lengyel szabadságharc leverése után volt kénytelen elmenekülni hazájából. Közvetve a szerb kormánynak általa megfogalmazott tanácsok¹⁵ alapján készült a szerb külpolitikának azóta is *de facto* alapjául szolgáló, *Nacsertanije*¹⁶, c. program. Ilija Garasanin, akkor szerb belügyminiszter¹⁷ ebben elsőként foglalta írásba „Nagy Szerbia” megvalósításának tervét, amivel némiképp eltért a Czartoryski által megszabott iránytól. Mindjárt bevezetőben megállapította, hogy a török birodalom európai területein, szomszédok lévén, Ausztria és Oroszország fognak osztozni. E végből meg kívánják akadályozni, hogy a felszabaduló keresztény lakosságú területeken egy újabb keresztény hatalom jöjjön létre. Ezzel ugyanis meghíúsulnának a Nagy Péter óta dédelgetett orosz álmok Konstantinápoly és a tengerszorosok feletti ellenőrzés megszerzéséről. Ausztria viszont azzal számolhatna, hogy a fennhatósága alá tartozó délszláv lakosságú területekről le kellene mondania. Ausztria, tehát, minden körülmények között a szerb állam legnagyobb ellensége, közöttük a békeesség politikai lehetetlenség.¹⁸ Természetes azonban, állapítja meg Garasanin, hogy a többi európai hatalom, Franciaországgal és Nagy-Britanniával az élen

¹⁴ A.J.Czartoryski herceg (1770-1861), lengyel főnemes és politikus, 1804 és 1806 között orosz külügyminiszter, 1830-ban a lengyel forradalmi kormány elnöke.

¹⁵ *Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie*. Archives Czartoryski 5404. Az eredeti francia nyelvű szöveget közreadta: D. Sztranjakovics, Szpomenik Szrpszke Kraljevszke Akademije XCI, Belgrád, 1939., pl. 105-115.

¹⁶ ’Tervezet’.

¹⁷ 1812–1874. Gazdag kereskedő családból származott. Maga is vámtisztként kezdte a pályafutását, később a reguláris szerb hadsereg első parancsnoka lett ezredesi rangban. 1843-tól bel-, majd külügyminiszter. Utóbbi pozíciójából orosz követelésre mozdították el, ő azonban ennek ellenére rendületlenül gáncsolta Alekszandar Obrenovics Ausztria-barát politikáját, mert szerinte Szerbiának Franciaországra és Oroszországra kell támaszkodnia. 1853-ban visszatért a külügyminiszteri posztra, s 1867-ig töltötte be azt.

¹⁸ A Monarchia vezetése előtt nem volt ismeretlen Garasanin programja, egy példányát 1883-ban megszerezte.

a dolgok ilyenén alakulását ellenzi. Az ő ellenkezésük a legjobb garancia arra, hogy a keletkező vákuumot mégis egy új keresztény hatalom töltsse be, s általa fennmaradjon az európai erőegyensúly. Erre a szerepre a legalkalmasabb Szerbia, mert minden garanciát megadhat Európának, hogy erős és szilárd lesz, s fenn tud maradni a két nagy szomszéd, Ausztria és Oroszország között. Garasanin elképzelései szerint a jövő nagy szerb állama mindjárt ez első lépcsőben magában foglalta volna – a Szerb Fejedelemségen kívül – Bosznia-Hercegovinát, továbbá Montenegrót és az észak-albán területeket. Ezeknek egyesítését fokozatosan tervezte végrehajtani, egymás után hasítva ki őket az omladozó oszmán török birodalomból. Nagyon fontosnak tartotta, hogy Szerbia ne orosz, hanem az oszmán birodalmon belüli szláv segítségre támaszkodjon felszabadító és egyesítő törekvéseiben, mindazonáltal ne veszítse el Oroszország bizalmát. Bosznia-Hercegovinával kapcsolatban nagy súlyt helyezett a pozitív kép kialakítására Szerbiáról és a vallásszabadság melletti kiállásra, mert ez által a más vallású (de Garasanin által szerbnek tekintett) lakosság kivonható Ausztria befolyása alól. Később azonban ráhangolódott a nagyhatalmak által előnyben részesített közös délszláv állam gondolatára is, és kapcsolatba lépett a horvát jugoszlávizmus vezéralakjával, Josip Juraj Strossmayer, diakóvári püspökkel. Utóbbi számára hamarosan kiderült: a horvát és a szerb aspiráció kibékíthetetlen egymással, hiszen mindketten saját vezényletük alatt képzelik el a majdani Jugoszláviát.

A másik szerb állam, **Montenegró** befolyása Bosznia-Hercegovinában szintén jelentős volt. Egyrészt a szomszédság okán, másrészt mert a parányi fejedelemség valós súlyánál sokkal jelentősebb szerepet vitt az európai politikában. I. Nikola fejedelem¹⁹ ügyesen alakította a dinasztikus kapcsolatokat az olasz és az orosz uralkodó körökkel.²⁰ Ez különösen orosz vonatkozásban jelentős anyagi előnyökkel is járt számára.

¹⁹ 1860-ban lett fejedelemség, de nagy része 1878-ig – legalább is formálisan török-fennhatóság alatt maradt. A Berliini Kongresszus emelte a nemzetközileg elismert önálló európai államok sorába, 1910-ben lett királyság.

²⁰ Két leánya lett orosz nagyherceg felesége, egy pedig olasz királyné III. Viktor Emánuel oldalán.

Az 1903-as belgrádi katonai puccs²¹ után fordulat állt be a nemzetközi Balkán-politikában, és Montenegró, mint a délszláv népek egyesítője vesztett jelentőségéből.

A horvátok elsősorban szintén az ott élő katolikus, magát horvátnak valló népesség okán formáltak igényt Bosznia-Hercegovinára. A terület beékelődött Horvátországba, hosszú, nehezen védhető határral, ami a Monarchia Bosznia-Hercegovinára vonatkozó aspirációit is befolyásolta. Ez beleágyazódott azonban a délszláv népek (horvátok, szerbek, vendek, szlavónok, dalmátok, bosnyákok stb.) egységét hirdető ideológiákba, amelyek közül az első a Ljudevit Gaj (1809-1872) nevéhez fűződik. Ő indította el az „illirizmus” néven ismert mozgalmat. Részen Pesten végzett jogi tanulmányai során ismerkedett meg Ján Kollárral²². Az ő hatására célul tűzte ki a délszláv népek egyesítését egy közös irodalmi nyelv és a latin írás segítségével. Célja volt a regionális megosztottság felszámolása is (a különböző nyelvváltozatot beszélő szlavón és dalmát, valamint északi horvát területek között). Az 1848-49-es forradalom, a Josip Jelačić bán által összehívott Horvát-illír Tarományi Gyűlés – többek között – kimondta a horvát területek egyesítését, és a Magyar Koronától való elszakadást. Jelačić azonban csatlakozott abban a várakozásában, hogy a rebellis magyarok ellen nyújtott segítsége révén megnyeri a Habsburg-ház jóindulatát ahhoz, hogy a horvát területek önálló tartományként közvetlenül Bécs alá tartozzanak. A kiábrándulás Bécs ígéretéséből és az Habsburg-birodalom minden népét sújtó abszolútizmus az Illír Mozgalom helyett két egymással kibékíthetetlen politikai irányzatot hozott létre, ez a szakadás Horvátország további sorsát és bosznia-hercegovinai aspirációit is befolyásolta: az egyik, a nacionalista irányzat Horvátország teljes függetlenségét, a másik az illirizmus továbbfejlesztését, több délszláv népre való kiterjesztését követelte. Az előbbit az Ante Starčević²³ és az általa 1861-ben alapított Horvát Jog-

²¹ Alekszandar Obrenovics, szerb uralkodó és Draga királyné brutális meggyilkolása, a rivális uralkodó ház, a Karagyorgyevicsok visszatérése a szerb trónra.

²² (1793-1852) Szlovák származású, de kizárólag csehül író költő, tudós, evangélikus lelkész), a pánszláv eszmék hirdetője.

²³ Politikus, író (1823-1896). A horvát nacionalizmus emblematiszta alakja. Pesten hallgatott teológiát majd bölcsészetet. Élesen szerbellenes, jóllehet anyai ágon szerb szá-

párt (*Hrvatska stranka prava*) képviselte. A halála után örökébe lépett Josip Frank²⁴ feladta a teljes függetlenségért folytatott küzdelmet, Horvátország és Bosznia-Hercegovina egyesülésének fontosságát hirdette, és a Habsburg Birodalom trialista átalakításáért kardoskodott. Az illír hagyományt J.J.Strossmayer²⁵, diakóvári²⁶ püspök és Franjo Rački²⁷ vitte tovább. Együtt alapították a Független Nemzeti Pártot (*Neovisna narodna stranka*), mindketten a Habsburg Birodalom föderatív átalakításának és a délszláv népek egyesülésének hívei voltak.²⁸

Törökországnak a XIX. sz. közepétől területe folytonos zsugorodását kellett megélnie. Teljesen ki volt szolgáltatva a birodalom egyes részeire aspiráló nagyhatalmaknak (Franciaországnak, Nagy-Britanniának, Oroszországnak). Ezek közvetve vagy közvetlenül, igyekeztek bomlasztani, ugyanakkor – Oroszország erősödésétől tartva – újra és újra a védelmére keltek. Az ősellenség, Oroszország sorra indította a háborúkat az Oszmán Birodalom ellen a tengerszorosok feletti ellenőrzés, valamint balkáni és kis-ázsiai területeinek megszerzéséért. Franciaország és Nagy-Britannia ezt mindenáron el akarták kerülni. A balkáni népek nacionalizmusának felszításával, haderejük kiépítésének pénz-

---

mazású volt. Elvetette a délszláv egység ideáját, s a teljes függetlenség mellett tűzte ki célul. Annak ellenére, hogy az egyház neveltje volt, éles kirohanásokat intézett a katolikus egyház ellen, mert elfojtja a horvát népi kultúrát és a horvát nép ellenségeivel, Ausztria-magyarországgal szövetkezik.

²⁴ Eszéki zsidó család sarja (1844-1911), jogász, újságíró, politikus. Híveit egyszerűen csak „frankovci”-ként emlegették.

²⁵ Eszéken született (1815-1908), német-horvát katonacsaládban. A teológiát Pesten végezte.

²⁶ Ma: Džakovo.

²⁷ Horvát teológus és történész (1828-1894).

²⁸ Strossmayer élete végéig kitartott azon meggyőződése mellett, hogy a vezető hely a Balkánon Horvátországot illeti meg. Az 1849-es olmützi alkotmány nem csatolta vissza a horvát területeket, így a Habsburg jogar alatti egyesülést szorgalmazókban 1867-ig, a magyar-osztrák kiegyezés nagy csalódást okozott számukra, mert azzal szertefoszlott a remény, hogy ez bekövetkezhet. Az erre következett magyar-horvát kiegyezést pedig hevesen elleneztek, leginkább azért, mert ezzel végképp megszűnt annak a lehetősége, hogy a horvát területek, a Magyar Királyságtól függetlenül, külön tartományt alkotva, közvetlenül Habsburg jogar alá tartozzanak.

ügyi és szakmai támogatásával (jellemzően elsősorban Franciaország) viszont tovább gyengítették a törököket. Ehhez járult még a gazdasági behatolás, hogy az ún. kapitulációk²⁹ révén vám- és egyéb kedvezményeket harcoltak ki maguknak, minek következtében a Birodalomba akadálytalanul áramlott be a nyugati tömegáru, saját gazdasága pedig képtelen volt fejlődni. Az oszmán vezetésben, nehéz helyzete ellenére, vagy talán éppen azért, megvolt a szándék az európai típusú liberális reformok bevezetésére. El is indult egy jobbadán felületes folyamat – az ún. „újjászervezés” (*Tanzimat*), az európai államok bonyolult és szüntelenül átalakuló hatalmi viszonyai azonban minduntalan megzavarták, újra és újra háborúba sodorták Törökországot. Bosznia-Hercegovina leválasztása ellen vajmi kevés ellenállást tudott kifejtetni, s Horvátországgal és Szerbiával összehasonlítva sokkal kisebb befolyása is volt – már a földrajzi távolság okán is – az ottani belső folyamatok alakulására. Isztambul, mint birodalmi főváros vonzása azonban érzékelhető volt, szép számban tanultak ott boszniai muszlim fiatalok, és szakaszosan jelentős volt az oda irányuló kivándorlás is.

III. Bosznia-Hercegovina a megszállás előtt

Bosznia-Hercegovina az osztrák-magyar megszállás küszöbén a garmati sorban lévő észak-afrikai országokhoz mérhető elmaradottságban és szegénységben élt. Az uralkodó elitet a muszlim földbirtokosok, vallási vezetők és közigazgatási tisztségviselők adták, akik abban voltak érdekeltek, hogy kiváltságaikat bebetonozzák, ezért ellenálltak minden reformnak, az oszmán birodalmon belül is kirívóan konzervatívnak számítottak. A földművesek legnagyobb része jobbágysorban élt, ennek a tömegnek túlnyomó többsége a keresztények közül került ki. Az iparos

²⁹ Kereskedelmi megállapodások, amelyeknek megkötésére az oszmán birodalom kényszerült nyugat-európai nagyhatalmakkal (így pl. 1536-ban Franciaországgal, vagy 1838-ban Nagy-Britanniával) amelyek egyoldalúan nagy előnyöket biztosítottak az európai kereskedőknek a török birodalom területén, a helyi kereskedők hátrányára. Mivel a reciprocitás teljességgel ki volt zárva, a kapitulációk a török külkereskedelem, ill. a török gazdaság hanyatlásához vezettek.

és kereskedőréteg nem volt számottevő. Az oszmán birodalom gazdasági-politikai hanyatlását Bosznia-Hercegovina is megsínylette. A központilag elrendelt *Tanzimat* reformok nem sokat javítottak a szegények helyzetén, mert az ellenérdekelte nagybirtokos muszlim elit szűrőjén csak az adminisztratív és katonai jellegű intézkedések jutottak át.

A középkori bosnyák államot a törökök 1463-ban hódították meg, Hercegovinát pedig 1481-ben. Vélelmezhetően kezdettől fogva soknemzetiségű ország volt, amelyben a vallás meghatározó volt az etnikai hovatartozás szempontjából is. A török hódoltság kezdetén a három uralkodó felekezet, a görögkeleti, a katolikus és a bogumil³⁰ eretnekség követői, az ún. boszniai egyház volt. A görögkeletiek szerbek, a katolikusok horvátok voltak és maradtak a hódoltság évszázadai alatt is, a boszniai egyház viszont teljesen eltűnt, vélhetően közülük lettek sokan muszlimok. Erre többféle magyarázattal szolgál a történettudomány. Az egyik közülük az, hogy a katolikus egyház, valamint a velencei és ragusai rabszolga-kereskedők üldözésének kitett bogumilok megkönnyebbüléssel fogadták az oszmán hódítókat, s örömezt áttértek a győztesek hitére, annál is inkább, mert ez előnyökkel is járt számukra. Az is közrejátszhatott, hogy a bogumilok elleneztek az egyházi hierarchiát is, ezért nem volt kialakult egyházi szervezetük, s könnyebben tértek át más vallásra. A Monarchia által 1879-ben lebonyolított népszámlálás szerint Bosznia-Hercegovina lakosságának (összesen 1.158.164 fő) 42,87%-a volt görögkeleti, vagyis szerb, 38,73%-a volt muszlim, s 18,08%-át alkották a katolikusok, akik túlnyomórészt horvátok voltak. Mindhárom felekezethez, fő népcsoporthoz tartozók egy nyelvet beszéltek, a horvát, illetve a szerb nyelv valamely változatát. A zsidók száma 3.426 fő, egyéb

³⁰ A *bogumil* szó jelentése 'Istennek kedves', eretnek szekta, amely Kis-Ázsiából kiindulva terjedt el a Balkánon, de – katar-eretnekség néven – Nyugat-Európában is. A világ jelenségeit a jó (Isten) és a rossz (ördög) harcából vezették le. A munkát és a szolgálatot az ördög művének tartották, elutasították a korabeli társadalmi rendet és annak intézményeit. Központjuk a XIII. sz.-ban Bosznia lett, ahol az uralkodó, Kulin bán államvallássá tette a bogumilizmust. Magyarország déli részére is áttérjedt, több magyar uralkodó vezetett hadjáratot ellenük.

249 volt³¹. A kisebb etnikumok, mint az örmények, vlachok, cigányok, akik szép számban költöztek be az oszmán török uralom alatt, később többnyire beolvadtak valamelyik nagyobb etnikumba. A zsidók száma a megszállás alatt jelentősen növekedett, tisztviselők, kereskedők, ügyvédek jöttek ide a Monarchia többi részéből, különösen horvát területről. Az onnan származóknak a helyi nyelv ismerete nem okozott nehézséget. A társadalom alapvetően agrárjellegű volt, mindegyik népességben a parasztság volt a legszélesebb társadalmi réteg. A városiakok számára nagy eltérést mutatott az egyes etnikumok között

A **szerbek** túlnyomórészt jobbágyok voltak muszlim földbirtokosok földjén. Mivel keresztények nem tarthattak jobbágyokat, nagyon kevés volt a szerb földbirtokos. Papjaik közöttük éltek, maguk is írástudatlanok lévén, kevesen rendelkeztek megfelelő teológiai képzettséggel, a vallásgyakorlás leginkább a külsőségekre korlátozódott, legfontosabb feladata azoknak fenntartása és változatlan formában való átadása az elkövetkező nemzedékeknek. A török hódoltsági területen a szerb pravoszláv egyház az állam által elismert egyház volt, míg a katolikus csak megtűrt. A katolikusok alávetettségét világosan megfogalmazta IV. az Arzén pátriárka által 1731-ben kibocsátott *berât*³². A szerb egyház ezt kihasználta (főként az adóbehajtás terén), amit a katolikusok sérelmeztek, és sűrűn tiltakoztak a túlkapások ellen a török hatóságoknál. Eleinte nagyon kevés szerb volt városiak, számuk azonban az oszmán uralom utolsó évtizedeiben jelentős mértékben növekedett. Gazdasági erejük kézművességből és kereskedésből származott, a Monarchia idején is folyamatosan gyarapodott. A XIX. században autonóm egyházi szervezeteket és iskolákat alapítottak. A bosznia-hercegovinai szerbek világi vezetői a megszállás éveiben jórészt a Délvidékről betelepült gazdag kereskedők voltak. A szerb iskolákban is Bosznia-Hercegovinán kívülről származó tanárok tanítottak.

³¹ A Monarchia által végrehajtott utolsó, 1910-es népszámlálási adatok szerint Bosznia-Hercegovina összlakossága 1.898.044 fő volt, ebből 43% görögkeleti vallású, vagyis szerb, 32% muszlim, 23% katolikus, vagyis horvát, a zsidók száma 11.868 fő volt.

³² Török szó, jelentése [szultáni] adománylevél. A szóban forgó dokumentum kimondja, hogy a boszniai katolikusok az ipeki pravoszláv patriarchának vannak alárendelve.

A **horvát** népesség is túlnyomórészt jobbágyokból állt, akik valószínűleg szabad paraszti státusból süllyedtek muszlim földbirtokosok jobbágyaivá. Körükben a ferences rend tagjai gondoskodtak a katolikus vallás továbbéléséről, akik erre vonatkozóan kizárólagos joggal bírtak, még a hódoltság előtti időkből³³. A katolikus volt valamennyi felekezet közül a legszegényebb, emellett állandóan ki volt téve az uralkodó iszlám és a pravoszláv egyház támadásainak. El volt vágva az egyházi központtól, Rómától, akadályoztatva volt az egyházi előjárókkal, püspökökkel való kapcsolattartásban, akik a horvát területre, Diakóvárra költöztek, és állandó gondokkal küzdött a papi utánpótlás terén. A horvát népesség soraiból sokkal kevesebben lettek városiak, mint a szerbek közül. Így a horvátság nem rendelkezett számottevő középosztállyal, az csak XX. sz. első évtizedében kezdett kifejlődni. Emiatt a horvát közösség volt a leghomogénebb, de ez egyszersmind azzal a következménnyel járt, hogy a politikailag aktív horvátok a katolikus klérus tagjai közül kerültek ki.

A **muszlim** közösség a XIX. sz. második felében három részre tagolódott: a javarészt földbirtokosokból álló elitre, a parasztságra és a városi alsó középosztályra. A muszlimok körében is a parasztság volt a legnépesebb. Jóllehet életszínvonaluk nem volt lényegesen magasabb, mint keresztény társaiké, nagyobb szabadságot élveztek, és többségük mentes volt a jobbágyszolgáltatások alól. Tisztában voltak a földbirtokosok és köztük tátongó szakadékkal, de belátták, hogy az iszlám jognak ők is haszonélvezői keresztény sorstársaikkal szemben, ezért azonosulni tudtak az elit politikai céljaival. Az iszlám, ill. a *sariá* védelme mindenkor közös platform volt valamennyi boszniai muszlim számára. A városi alsó középosztály a legnépesebb a muszlim lakosság körében volt. Az osztrák-magyar megszállás kezdetén valamennyi városban muszlim többségű lakosság volt. A céhekbe tömörült kereskedők és kézművesek földműves hitsorsosaikhoz hasonlóan körömszakadtig ragaszkodtak az iszlám joghoz, mert meggyőződésük szerint védte őket az illojális külföldi konkurenciától. A társadalmi hierarchia csúcsán a muszlim vallási vezetők, a tehetős kereskedők és iparosok, földbirtokosok voltak. Az összetartó erő közöttük a *sariá*, az oszmán rendelkezések és az isz-

³³ A XIII. században telepedtek meg Boszniában.

lám hagyományok voltak, ezeknek révén tarthatták meg vagyonukat és társadalmi állásukat. A vallási vezetők és a muszlim értelmiség az ún. kegyes alapítványoktól³⁴ nyerték javadalmazásukat. A *vakuf*-rendszer szintén a *sariá*-n és az iszlám hagyományokon alapult. A földbirtokosok társadalmi helyzetét is az iszlám jog, hagyományok konzerválták, ill. különböző szultáni rendeletek, amelyekre előszeretettel hivatkoztak az osztrák-magyar hatóságok „újításai” elleni érvelésükben. A muszlim elit összetétele régióról-régióra különbözött. Általánosságban jellemző volt a politikai aktivitás hiánya.

Az urbanizáció, a kapitalista fejlődés megindulása és a világ-gazdaság növekedése a XIX. sz. legvégén kezdték éreztetni hatásukat a bosznia-hercegovinai társadalomban, de egészen az I. világháború végéig nem okoztak lényeges változásokat. Az osztrák-magyar iparosítási politika eredményeképpen létrejött egy szűk városi munkásréteg, amely már politikailag is aktivizálódott a XX. sz. első éveiben. Az átfogó agrárreform elmaradt, de az új törvények lehetővé tették, hogy a parasztok kiváltsák magukat a jobbágyorsból, a földbirtokos egyetértésével. Ezért a folyamat vontatottan haladt, és nem növelte jelentős mértékben a szabad parasztok számát. A legfontosabb változásokat a nyugat-európai típusú erősebb és formálisabb bürokratikus rendszer okozta, amely markánsan különbözött az oszmán birodalométól, különösen annak hanyatló korszakában. Sajátos módon ezek az „adminisztratív újítások” sokkal hevesebb reakciót váltottak ki a helyi népekből, mint az osztrák-magyar megszállás gazdasági-szociális következményei, és folyamatosan uralták a közbeszédet is.

IV. Az osztrák-magyar megszállás

A Monarchia bosznia-hercegovinai missziójának megalapozására Andrássy Gyula egy memorandumot intézett a nagyhatalmakhoz (1878. április). Főérve a megszállás mellett az volt, hogy egy önálló Bosz-

³⁴ Tör. *vakif*, ejtsd *vakuf*. Valamilyen jövedelemtermelő vagyontárgy, rendszerint földbirtok felajánlása jótékony célokra.

nia-Hercegovina nem tudna megállni szomszédaival szemben, csak egy erős államon belül képzelhető el a fennmaradása, a stabilitás, a fejlődés és a jogállamiság biztosítása. Ennek igazsága azóta többszörösen bizonyosodott. Az, hogy a nagyhatalmak a Berliini Kongresszuson felhatalmazták Ausztria-Magyarországot Bosznia-Hercegovina elfoglalására, az végső soron mégis inkább annak volt köszönhető, hogy az oszmán birodalom végletesen meggyengült, de területének újrendezésére, a pillanatnyi nemzetközi erőviszonyok közepette nem merült fel jobb megoldás.³⁵ A Monarchia részéről az okkupáció logikus lépés volt, a már említett okokból. Osztrák katonai körökben már a XIX. század derekától léteztek tervek az ország elfoglalására³⁶. A tényleges hadjárat 1878. július 29-től október 20-ig tartott. A muszlim lakosság a vártnál erősebb ellenállást fejtett ki, ami érthető volt, hiszen számíthattak kiváltságaik elvesztésére a „hitetlen” kormányzat alatt. Jóllehet viszonylag rövid időn belül sikerült konszolidálni a helyzetet, az osztrák-magyar megszállás alatt időről-időre később is előfordultak fegyveres összecsapások, főként a szerb területekkel szomszédos Hercegovinában. A megszálló hatalom a rendteremtésben és modern, európai típusú közigazgatás bevezetésében fokozatosra törekedett. Így viszonylag lassan jutott el a gyéren

³⁵ Az általános tanácstalanságra jellemző, hogy milyen sokan és sokfelé keresték a megoldást: a lengyel ügynökök Belgrádban és Konstantinápolyban, Kossuth a Dunai-konföderációban, amelybe Románia is beletartozott volna, Garibaldi a magyaroknak és a délszlávoknak a Habsburgok ellen fordításában. Ausztriát a francia forradalom óvatosabbá tette, vonakodott a szultán hatalmát megtörni, emiatt az osztrák-orosz rivalizálásban a kezdeményezés az orosz térfélre csúszott. Ám Oroszország is óvatosabb lett, miután visszakapta jogait a Fekete-tengeren, nem bízott a szláv – elsősorban a szerb – nacionalisták lojalitásában, inkább csatlakozott a három császár egyezményéhez. Öszinteségére azonban árnyékot vet, hogy ügynökei továbbra is folytatták a Habsburg ellenes propagandát a délszlávok körében. Szerbia is óvatosabb lett Oroszországgal, amiért a San Stefanó-i Békében a bolgároknak kedvezett. Az Osztrák Császárság pedig egyszerre támogatta a török reformokat, de paternalista politikával – a törökök ellenében – próbált hatni Szerbiára is, hogy eltántorítsa a nagy szerb állam megvalósításától.

³⁶ Dél-Magyarország és Szlavónia visszafoglalása után Bosznia területe határzóna lett. Savoyai Jenő többször is tett kísérletet az elfoglalására, sikertelenül. A Száva-menti határ megszilárdult, erődítmények, határőrfalvak létesültek, amelyekbe görögkeleti vlachokat telepítettek. Katonai körök már 1856-ban jelezték, hogy Dalmácia osztrák fennhatóság alatt álló része védtelen lesz, ha hátországa, Hercegovina ellenséges – értsd: szerb – kezekbe kerül.

lakott területekre. Kitűzött cél volt, hogy a rend és törvényesség eljusson mindenhová. Ezért viszonylag nagy közigazgatási apparátust hoztak létre, amelyben dolgoztak idegenek, de az oszmán hatalom által kinevezett tisztviselők is. Egyes történészek szerint³⁷ a Monarchia ez által egy első és utolsó lehetőséget kapott a gyarmatosításra. A dolog illetően beállítása nem egészen alaptalan, az is megjegyzendő azonban, hogy az általa bevezetett „gyarmati kormányzás” – az ellenérdekelt, leginkább szerb propaganda dacára – semmivel sem volt rosszabb, sőt, mint a brit, vagy különösen a francia. Sokan arra számítottak, hogy a megszállás csak rövid ideig fog tartani, s a Monarchia egy alkalmas pillanatban anektálni fogja a két tartományt³⁸. Ezáltal a perspektíva által vált Bosznia-Hercegovina kormányzása egyfajta kirakat-üggvény Ausztria-Magyarország számára, lehetőség arra, hogy bebizonyítsa, alkalmas arra, hogy a területet végleg ellenőrzése alá vonja.

Bosznia-Hercegovina államjogi helyzetét a Novi Bazar-i (avagy Áprilisi) Konvenció útján rendezték, 1879-ben. A berlini döntés alapján a szultán megtartotta főhatalmát a terület fölött. Ausztria-Magyarországnak katonai téren sikerült kiharcolnia néhány jogot a Szandzsákban, amelyek révén el tudta vágni egymástól a két szerb államot, Montenegrót és Szerbiát. Ennek fejében azonban belement néhány előnytelen alkuba, ami később megbosszulta magát. Így pl. elfogadta, hogy a török tisztségviselők megtartsák hivatalukat, hogy a muszlimok zavartalan kapcsolatban álljanak vallási vezetőikkel az oszmán birodalomban, hogy a török valuta forgalomban maradjon Bosznia-Hercegovinában. Ausztria-Magyarország megígérte továbbá, hogy tiszteletben tartja a helyi szokásokat és hagyományokat. Erre a Konvencióra az osztrák-magyar adminisztráció által bevezetett reformok ellenzői sűrűn hivatkoztak petícióikban, amelyeket a Habsburg uralkodóhoz, illetve a szultánhoz intéztek. (Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a megszálló hatóságok több pontját valóban megsértették.) Bosznia-Hercegovina megoldatlan államjogi helyzete problémákat okozott. Ennek

³⁷ Robert J. Donia ír így pl. *Islam under the Double Eagle* c. könyvében)

³⁸ Erre végül is csak 1908-ban került sor, mert a Monarchia tartott a várhatóan kedvezőtlen nemzetközi reakcióktól.

ellenére az osztrák-magyar adminisztrációnak néhány év alatt sikerült teljesen ellenőrzése alá vonnia.

A megszállás komoly ellenállást váltott a Habsburg-birodalom mindkét felében. A két parlamentnek (egy a Magyar Koronához tartozó földeknek és egy az osztrák örökös tartományoknak) 60-60 képviselője volt az ún. Delegációkban, amelyeknek egyedül volt joguk foglalkozni a dualista állam mindkét felét érintő kérdésekkel. Mindkét Delegáció ratifikálta a Berlini Szerződést, de kezdettől fogva vonakodtak anyagi forrásokat biztosítani a megszállás fenntartására. A mindenkori kormányzó kénytelen volt kerülő utakon pénzt szerezni, ami egyben azt is jelentette, hogy némileg kikerült a Delegációk befolyása alól. Röviddel Bosznia-Hercegovina katonai elfoglalása után két császári ediktum a közös pénzügyminiszterre hárította a felelősséget a két tartomány kormányzásáért, miután nem sikerült megegyezni, hogy a Birodalom melyik feléhez tartozzanak a meghódított területek. A megszállás szempontjából nem mellékes, hogy a dualista állam „gyarmati” politikájának alakítói elsősorban köztisztviselők és törvényhozók voltak. A kormányzói tisztelet a megszállás 40 éve alatt összesen nyolcan töltötték be³⁹, de egyikük sem volt Kállayhoz fogható, akinek 1882-től 1903-ig, haláláig tartó hivatali ideje a megszállás idejének felét felölelte. A vele rokonszenvezők és az őt bírálók egyaránt elismerték felkészültségét, kiemelkedő nyelv és helyismeretét, munkabírását, kapcsolatépítő képességét és befolyását. Nem volt radikális újító, sok döntése elődei terveinek megvalósítása volt, mindazonáltal valamennyiüknél jobban rányomta a bélyegét Bosznia-Hercegovina újkori történelmére, a legláthatóbban a főváros, Szarajevó arculatára. A Kállay-rezsim eredményei vitathatatlanok, még akkor is, ha a fő cél, a bosnyák nemzet megteremtése nem sikerült.

³⁹ Közülük a jelentősebbek: Leopold Friedrich von Hoffman (1878-80), Szlávy József (1880-82), Kállay Benjámín (1882-1903), Burián István (1903-1912, 1916-18), Leon Ritter von Biliński (1912-15).

V. Kállay Béni a diplomata, tudós, politikus, kormányzó

Kállay Béni⁴⁰ köznemesi, anyai ágon elmagyarosodott szerb családból származott. Nyelvi és történeti tanulmányait javarészt magánúton folytatta, gyermekkorában egy ideig Táncsics Mihály volt a nevelője. Valószínűleg a családi hagyomány is hozzájárult korán megmutatkozott érdeklődéséhez a Balkán és a Közel-Kelet iránt. Tudott görögül, szerbül és oroszul, Vámbéry Ármintól megtanult törökül. 1865-ben lehetősége nyílt egy hosszabb tanulmányútra, amelynek során elmélyítette a Balkánról szerzett ismereteit. 1867-ben lépett diplomáciai szolgálatba, 1868-tól 1875-ig volt az Osztrák-Magyar Monarchia főkonzulja Belgrádban. Ezen évek során felbecsülhetetlen tapasztalatokat szerzett a szerb fejedelemség külpolitikájáról, amelyek később, Bosznia-Hercegovina kormányzójaként nagy hasznára voltak. Hazatérve országgyűlési képviselő lett, a Szabadelvű Párt színeiben. Haymerle⁴¹ külügyminisztersége alatt került a közös Külügyminisztériumba, majd Andrassy Gyula javaslatára a pénzügyi tárca élére, 1882-ben. Ebben a minőségében lett Bosznia-Hercegovina kormányzója. Kiválasztásában szerepe volt annak is, hogy a Balkán avatott ismerőjének számított. 1877-ben, a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában jelent meg „A szerbek története 1780-1815-ig” c. munkája. Megjegyzendő azonban, hogy elmélyült balkáni ismeretei mellett kevés kortársának volt hozzá fogható érzéke a térségben folyó „nagy játszma” iránt. Erről tanúskodik 1878-ban megjelent „Oroszország keleti törekvései”⁴²c. történelmi vázlatában (*sic*), amelyet azzal a Tocqueville⁴³-idézettel kezd, hogy Oroszország van hivatva arra, hogy Észak-Amerikával együtt a világ sorsa fölött döntsön.⁴⁴ A későbbiek során több, a jövőre nézve nagyon fontos megállapítást tesz, így pl.

⁴⁰ *Pest, 1839. dec. 29. + Bécs, 1903. júl. 13.

⁴¹ Heinrich Karl Freiherr von Haymerle (1828-1881). Andrassy utóda a külügyminiszteri székben (1879), az ő külpolitikáját folytatta, amelynek fő célja volt fenntartani a német szövetséget, és egyben tartani az Oszmán Birodalmat.

⁴² Ráth Mór kiadása.

⁴³ Alexis Charles-Henri-Maurice Clérel de Tocqueville (1805-1859): francia publicista, történész és politikus, az összehasonlító politikatudomány atyjának tartják.

⁴⁴ De la Démocratie en Amérique. Paris, 1864, II. p. 430-31.

kifejti, hogy az „Oroszországnak előbb a byzanci, majd utóbb a török birodalom ellen intézett, századokon át meg-megújuló hagyományos küzdelme, orosz nemzet és állam természetszerűen létrejött fejlődési irányának kényszerű kifolyása. Kétségkívül egyike a világtörténet legérdekesebb, legfontosabb tényeinek, amely nemcsak a közvetlen szomszédok figyelmét a legnagyobb mérvben megérdemli, de hatást gyakorolhat Európa, sőt, Ázsia jövő sorára is.”⁴⁵ Végig vezeti miként lett az orosz külpolitika meghatározó irányává a rokon „szláv fajok” védelme, s hogy ez veszélyessé válhat a nyugati szomszédokra nézve. Az Akadémia 1883. május 20-i Közgyűlésén, akkor még levelező tagként olvasta fel nagy visszhangot kiváltott „Magyarország a Kelet és Nyugat határán” c. dolgozatát⁴⁶, amely nagy ívű fejtegetés a keleti és a nyugati gondolkodás, társadalmi berendezkedés közötti különbségekről. A kelet individualista despotizmusával a Nyugat jogállamiságát állította szembe, amelyet Rómától örökölt. A római állam „*res publica*” volt, a polgárok összességének közös ügye, egy hatalmas erő, amely maga köré csoportosítva a különböző osztályokat, népeket együttes működésre készítette őket a közös haza érdekében. A Keletre jellemző gondolkodást és viselkedésmódot, amellyel boszniai kormányzóként később sok dolga volt így summázta: „Szívós ellenállási képesség a passzivitásban, de a kitartó erő és cselekvő erély csekélyebb mértéke, ... ravaszság a köz- és magánélet összes viszonyaiban, mint a gyengébbnek egyedüli természetes fegyvere az erősebb ellen, kegyetlenség a becsmértelt és gyűlölt idegenek iránt...”⁴⁷ Magyarországra, szögezte le Kállay, soha sem volt jellemző az elzárkózás, ami a Keletre, földrajzi fekvéséből adódóan is, arra hivatott, hogy a keleti és nyugati kultúra között közvetítsen. Kállay Béni a Magyar Tudományos Akadémia 1890-ben fogadta rendes tagjai sorába.

Mint a Monarchia belgrádi főkonzulja nem minden vonatkozásban tette magáévá azt a politikai útravalót, amelyet Szerbiába készülõ diplomataként kapott. Ez a hozzáállása leképezte a Bécs és Budapest véle-

⁴⁵ Id. mű, p. 111.

⁴⁶ Ugyanabban az évben nyomtatásban is megjelentette az Akadémia Könyvkiadó Hivatala.

⁴⁷ Id. mű, p. 36.

ménye közötti különbséget a távlati külpolitikai célokat illetően. Bécs elsősorban a szerb terjeszkedést szerette volna megakadályozni a Balkánon. Budapest (Andrássy Gyula és vele együtt Kállay is) a legnagyobb veszélynek Oroszországot érzekelte. Egyrészt a Monarchián belül némi ellenállást kiváltó Kiegyezés (bizonyos bécsi centrista körök sokallták a Magyarországnak juttatott jogokat, a Birodalom szláv népeit pedig felháborította, hogy Ausztria a magyarokkal állt össze) iránt próbálta megnyerni a szerbek rokonszenvét⁴⁸, másrészt bizonyos aspirációik támogatásával ki szerette volna vonni őket az orosz befolyás alól. A legfontosabb aspiráció a szerb igény volt Bosznia-Hercegovinára. Belgrádi éveiben Kállay legalábbis „ráutaló” magatartást tanúsított, hogy ezt az igényt támogattja. Bosznia-Hercegovina kormányzójaként az Monarchia érdekeit kellett szem előtt tartania, ami ezzel nem egészen egyezett. Egyes szerb, ill. jugoszláv történészek ezért a szerb érdekek elárulójának tartják, holott politikusként és államférfiként alkalmazkodnia kellett a megváltozott élet- és politikai helyzethez.

VI. Bosznia-Hercegovina osztrák-magyar igazgatás alatt, a Kállay-éra törekvései, eredményei

Bosznia-Hercegovina közigazgatási felosztásán az osztrák-magyar adminisztráció nem változtatott. A törököktől hat régiót „örökölt”, amelyek mindegyike a területén található legnagyobb város nevét viselte⁴⁹. A régiók élén felügyelők álltak. A hat régió ötvennégy körzetre oszlott, amelyekhez a ritkán lakott vagy nehezen megközelíthető helyeken kihelyezett hivatalok álltak a lakosság szolgálatára. A Bécsben székelő kormányzó mellett egy boszniai ügyekkel foglalkozó hivatal működött, ahonnan felügyelték a tartományi kormányzat tevékenységét. A tartományi kormány Szarajevóban volt. Felépítése a horvát-szlávon

⁴⁸ Szerbia eleinte egyáltalán nem ellenezte a Kiegyezést, mert úgy értékelte, elvezet majd a Habsburg Birodalom teljes felbomlásához. Támadni akkor kezdte, amikor a dualista berendezkedés, várakozásai ellenére, megszilárdult.

⁴⁹ Szarajevó, Travnik, Bihać, Donja Tuzla, Banja Luka, Mostar.

kormányzati modellhez igazodott: önálló tevékenysége a belügyi igazgatásra, az igazságügyre, a vallás- és közoktatásügyre terjedt ki, ezekhez járult még 1890-től az építésügy is. A tartományi kormányzat élén a boszniai hadtestparancsnok⁵⁰ állt. Fontossága idővel csökkent, s ezzel párhuzamosan növekedett polgári párjé a *civil adlatus*⁵¹-é, aki a civil kormányzásért volt felelős.

Kállay többször tárta a nyilvánosság elé az osztrák-magyar adminisztráció legfontosabb célkitűzéseit Bosznia-Hercegovinában, így pl. 1895-ben nyilatkozott a *Daily Chronicle* c. londoni lapnak⁵². Elmondta, hogy Bosznia-Hercegovina igazgatása kulturális küldetés az Osztrák-Magyar Monarchia számára, következésképpen a tartományi kormányzat a civilizáció, a kultúra áldásait kívánja ott terjeszteni. Hangsúlyozta, hogy a terület jövőjének záloga az ésszerű kormányzás, ez az osztrák-magyar adminisztráció ottani politikájának egyetlen irányelve. Meggyőződése volt, hogy létezett egy boszniai identitás⁵³, amely egészen a XV. századig különálló elem volt a Balkánon, és csakis annak feltámasztásával lehet megmenteni Bosznia-Hercegovinát szomszédai „étvágyától”. Ebből arra a következtetésre jutott, hogyha a történelmi múlt felidézésével sikerül feltámasztani a bosnyák nemzeti öntudatot, és a nem túl távoli jövőben egy megtartó, konzervatív bosnyák nemzeti jelleg képes kialakulni, akkor a területre pályázó nagy-horvát és nagy-szerb elképzelések maguktól dugába dőlnek⁵⁴. Kállay meghatározó tényezőnek tartotta a muszlimokat, s törekvéseiben elsősorban rájuk, pontosabban a muszlim elite igyekezett támaszkodni. Annyiban mindenképpen igaza volt, hogy sem a horvát, sem a szerb népesség nem volt többségben, ezért a muszlimokat mindenki meg akarta nyerni magának, tehát, kulcspozícióban voltak. Ebben, a gyakorlatilag kényszerhelyzetben, minden ellenjavallat dacára, törekedett kiváltságos helyzetük fenntartására.

⁵⁰ Ezt a posztot a Kállay-éra alatt Johann Freiherr von Appel töltötte be.

⁵¹ Ezt a hivatalt 1886-tól 1904-ig Hugo Freiherr von Kutcschera, Kállay bizalmasa viselte.

⁵² MOL P344 Kállay Béni 47.

⁵³ Neve ugyanakkor nem utal népnévre, hanem a Bosna folyóra.

⁵⁴ Kállay Tiszához, 1883. június 9. OLME, 1844/1883.

Ez volt a fő oka a föld-kérdés felemás megoldásának, az erdőtörvény kálváriájának, a jobbágyszolgáltatások és az adóbehajtás reformja körüli nehézségeknek, ill. az iszlám törvénykezés bonyodalmas hozzáigazításának a nyugati jogi normákhoz. A jobbágyfelszabadítás, amire egy katolikus nagyhatalomtól különösen a horvát lakosság számított, súlyos anyagi hátrányt okozott volna a muszlim földbirtokosoknak, de beleütközött az iszlám törvényekbe is, amelyeknek tiszteletben tartására, legalábbis közvetve – a Monarchia ígéretet tett. Ez volt az egyik oka annak, hogy átfogó földreformra nem került sor. A fölbirtokos beleegyezésével történő örökváltás pedig olyan lassan haladt, hogy nem hozott érzékelhető javulást a parasztság életében, s ez elégedetlenséget szült. További problémát jelentett a kegyes alapítványok (*vakuf*⁵⁵) kérdése. Korabeli monarchiabeli források szerint az összes megművelhető földterület egy negyede vagy egy harmada volt ilyen alapítványok kezelésében, amelyek elidegeníthetetlenek voltak. A muszlim felekezeti iskolák, imámok innen nyerték javadalmazásukat, érthető módon erről nem akartak lemondani. Ugyanakkor már annyi volt velük a visszaélés (pl. kizárólag az alapítványtevő vagyonának megmentését szolgálták), hogy a szultán is szabályozta működésüket. Ugyanezt az osztrák-magyar igazgatástól sérelmezték a bosznia-hercegovinai muszlimok. Az agrárreform kivihetetlen volt a megbízható földnyilvántartás hiánya miatt is. Ennek elkészítésébe 1884-ben fogtak bele, s Kállay halálig nem is sikerült befejezni. Az osztrák-magyar hatóságok itt is minduntalan problémákba, ellenállásba ütköztek, mert a földbirtokosok jelentős része semmivel sem tudta bizonyítani, hogy a sajátjának mondott földterület valóban a tulajdona⁵⁶, s nem állami földterület, amelynek – az oszmán

⁵⁵ Tör.: vakif. Valamilyen jövedelemszerző vagyontárgy, legtöbbször termőföld felajánlása jótékony célokra. Az alapítvány kezelője lehetett maga a tulajdonos is. Az oszmán uralom vége felé nagyon elszaporodtak, s nem szolgáltak egyebet, mint a vagyon elkobzásának megakadályozását.

⁵⁶ Az Oszmán Birodalomban a termőföld túlnyomórészt állami tulajdonban volt. A földmagántulajdon (tö.: *mülk*) jelentéktelen hányadot képviselt. Az állami földterületeket (tö.: *arz-i míri*) a pénzügyi igazgatás kezelte, és adta ki, kisebb-nagyobb darabokban, javadalombirtokok gyanánt főként katonáknak, később polgári tisztviselőknek is. Az európai hűbértartóktól eltérően ők csak hasznélvezői voltak a földnek, azt sem

rendszernek megfelelően – csak hasznélvezője. Hasonló nehézségek voltak az erdőkkel is. A tulajdonviszonyok rendezésére és egy korszerű erdőtörvényre is nagy szükség volt, Bosznia-Hercegovina egy fontos természeti erőforrása, a fa gazdasági célú kiaknázása érdekében. A muszlim földbirtokosok előjogaikat rendszerint a *sariá*-val, vagy a vonatkozó oszmán rendeletekkel, szokásokkal támasztották alá, s felváltva fordultak vélt vagy valós sérelmeikkel a Portához és az osztrák-magyar uralkodóhoz, Ferenc Józsefhez.

A hagyományoktól gúzsba kötött mezőgazdaságtól eltérően, amelyben fennmaradtak a félig-meddig feudális viszonyok, a gazdaság más területein sikerült elindítani a kapitalista fejlődést. Kállay meghatározónak tartotta a gazdasági felemelkedést a Monarchia bosznia-hercegovinai missziójának sikere szempontjából. Ennek előmozdítására 10 éves útépitési programot indított el, amely 1893-ban fejeződött be, s egy leleményesen finanszírozott vasútépítési kampányt, amelynek révén később lehetővé vált a terület ásványi kincseinek (szén, vasérc) kiaknázása, és a kor színvonalának megfelelő erdőgazdálkodáshoz kapcsolódóan más gazdasági tevékenységek beindítása (mint pl. a papír- és a dohányipar, a szeszgyártás, az élelmiszer-feldolgozás, szőnyeggyártás stb.) is. Többnyire állami vállalatok révén történt ez, amelyeket – tekintettel a környezet elmaradottságára – idegenek irányítottak. Ennek megítélése a közvéleményben szintén negatív volt. A helyi kézművesség ellehetetlenült. Sorra létesültek azonban az ipariskolák, hogy mihamarabb rendelkezésre álljon a helyi szakember-utánpótlás. A fejlődésnek a korábbiakhoz képest elképesztő mértékére jellemző, hogy a főváros Szarajevó lakossága 1879 és 1910 között háromszorosára nőtt, rohamléptekkel haladt előre az urbanizáció. A lakosság növekedéséhez nem csupán helyiek beköltözése járult hozzá, hanem a Monarchia más területeiről ideérkezett tisztviselők, szakemberek, kereskedők is. Szarajevó belvárosa ekkor nyerte el közép-európai arculatát. Kállay kezdeményezésére alakult ki a helyi, orientális és modern európai elemeket ötvöző sajátos építészeti stílus, amelynek egy-egy szép példánya ma is látható

eladni, sem örökül hagyni nem volt joguk. A kedvezményezett halála után azt a pénzügyi igazgatás visszavette.

(pl. a régi városháza, a *Vjećnica*, jelenleg Nemzeti Könyvtár épülete). 1885. január 1-én indult meg Európában az elsők között a lóvasút forgalom, amelyet 1895-ben villamosítottak⁵⁷.

VII. Sikerek és fiaskók Kállay és az egyházak viszonyában

A gazdaságban érvényesülő kettősség (feudális viszonyok fennmaradása a mezőgazdaságban és kapitalista fejlődés az iparban) érezte hatását Kállaynak az egyes felekezetekhez való viszonyában. Mindegyikkel igyekezett egyenlő távolságot tartani, de a helyzetük nagyon különbözött, s a pozitív diszkrimináció politikai okokból teljesen ki volt zárva, következésképpen igazán egyik sem volt elégedett a Kállay-rezsimmel. További nehézség volt, hogy terve, a bosznia-hercegovinai identitás és az egységes állam kialakítása megkívánta az egyes felekezetek távoltagekét a határon túli vallási központoktól. Erről konkordátumokkal igyekezett is gondoskodni⁵⁸, elsősorban az uralkodó jogának biztosításával a főpapi kinevezésekhez, s a papság javadalmazásának állami kézbevitelével. A logikusan felépített terv azonban nem sikerült. A muszlimok jelentették a legkomplexebb problémát. A Porta ugyan kevésbé direkt módon támogatta őket, mint Szerbia, illetve Oroszország a görögkeletieket, Isztambulban azonban sok bosznia-hercegovinai fiatal tanult és jelentős létszámú emigráns élt, akik közül többen befolyásos földbirtokosok voltak. Jövedelmüket továbbra is bosznia-hercegovinai birtokaikból húzták, ezért élő kapcsolatokkal rendelkeztek otthon is. A különböző ügyekben benyújtott petíciókból látható, hogy oszmán kormánykörökbe is volt bejárásuk. Azok megfogalmazása ugyanis nemcsak, hogy a Novi Bazar-i Konvenció alapos ismeretéről tanúskodik, hanem olyan érveket hoznak fel az osztrák-magyar kormányzás ellen, amelyek komoly visszhangra

⁵⁷ Állítólag ez szolgált modellül a bécsi villamoshálózat kiépítéséhez.

⁵⁸ Mint pl. a Szentsekkel és a konstantinápolyi pátriárkával kötött megállapodással, amelyekkel az állam és az egyház viszonyát igyekezett szabályozni, pl. jogot szerezni az államnak arra, hogy politikai okokból főpapokat elmozdíthasson. Ez a Szentsekkel nem sikerült, de pátriárkával igen.

számíthattak az okkupációt ellenző európai hatalmi központokban. Ugyanakkor Kállay személyes sikere, hogy – helyi kezdeményezésre⁵⁹ – egy bosznia-hercegovinai egyházfői pozíció⁶⁰ létrehozásával ki tudott építeni egy az oszmán birodalomtól független bosznia-hercegovinai iszlám egyházi hierarchiát. Jóllehet ez az intézmény Bosznia-Hercegovinában máig fennmaradt, akkor a szultán politikai szuverenitásának korlátozását jelentette, amire a Monarchiának nem adott felhatalmazást a Novi Bazar-i Konvenció.⁶¹ Kállay egy mestervágással úgy oldotta meg a helyzetet, hogy ugyanazt a személyt állította a *Reisz-ul-ulema* posztjára, akit az oszmán vezetés a szarajevói főmuftinak szánt. Hilmi Omerović hajlandó volt együttműködni az osztrák-magyar adminisztrációval. Elfogadta azt a melléje rendelt négytagú testületet, amely egy továbbra is iszlám alapokon működő jogi szervezet élén állt. Ez a jogi szervezet limitált jogkörrel, főként családjogi ügyekkel foglalkozott.⁶² 1878 és 1900 között számos rendelettel szabályozták az iszlám bíróságok működését. 1887-ben *sariá* legfelsőbb bíróságot állítottak fel Szarajevóban. Ettől kezdve minden olyan ügyet, amelyre nézvést a *Mecelle*⁶³ nem adott útbaigazítást, az osztrák polgári jog lett az iránymutató. Az együttműködés nem minden muszlim hitszónokkal volt zavartalan, s maga Kállay is kételkedett időnként az iszlám összeegyeztethetőségében a modern világ követelményeivel, az osztrák-magyar adminisztráció mégis vitathatatlanul sikeres volt az iszlám és az európai tételes jog szimbiózisának kialakításában.

⁵⁹ 1878-ban 58 vezető szarajevói muszlim polgár petíciót intézett az osztrák-magyar katonai kormányzóhoz, amelyben a független bosznia-hercegovinai muszlim egyházi szervezet kiépítését kezdeményezte.

⁶⁰ *Re'isz-ul-ulema*, perzsa-tö.: 'az ulémák vezetője'.

⁶¹ Az egyházfő az Isztambulban székelő *Seik-ul-Iszlám* volt, aki a szultán kalifai ('az iszlám világ feje') címéből nyerte hatalmát.

⁶² Az alsóbb fokú bíróságok munkáját felügyelte, egyben fellebbviteli bíróságként is fungált. Egyébként a kádik (bírók az iszlám jogban) képzésével foglalkozó *sariá* iskolákat kiemelkedő iszlám jogtudósok modellértékűnek tartották. Ezeknek feladata volt olyan bírák kibocsátása, akik képesek voltak működni egy nem muszlim állam keretei között.

⁶³ Tö.: az oszmán birodalom 1869 és 1876 között készült polgári törvénykönyve.

Sajátos módon a katolikus Kállay és a tartományi kormányzat számára is nehezebbnek bizonyult az „együttélés” a bosznia-hercegovinai **katolikus** egyházzal. Ennek oka részben az volt, hogy a katolikus közösség elvárásai is nagyobbak voltak egy katolikus hatalommal szemben, részben pedig a szarajevói érsek és az általa erőltetett hittérítés miatt. Josip Stadler⁶⁴ kenyértörésre vitte a dolgot a Bosznia-Hercegovinában korábban „egyeduralkodó” ferencesekkel szemben. Vissza akarta őket parancsolni a kolostorok falai közé, ami a hívek körében szerzett befolyásuk és jövedelmük csökkenését is jelentette. Ezzel feszültséget keltett a bosznia-hercegovinai egyházban, és kártékonyan megosztotta a katolikus közösséget. Még ennél is negatívabb eredménnyel járt azonban kérlelhetetlensége az áttérések kérdésében: szembeállította a katolikus hívőket a muszlimokkal. A muszlim hitről más hitre (adott esetben katolikusra) való áttérésért a *sariá* szerint halál járt. Ezen a büntetésen már a késő oszmán korban enyhítettek, s valószínűleg Bosznia-Hercegovinában sem lett volna akkora jelentősége, ha nem jelentett volna presztízsvesztést az „elhagyott” felekezet számára. Az áttérések száma nem volt nagy, de erősen negatív hatást váltott ki a muszlim közösségben. A tartományi kormányzat ezért szabályozta azt. Stadler érsek azonban megszegte ezeket a szabályokat. A katolikus közvélemény mellé állt, a tartományi kormányzat ellenében, s ezáltal politikai vezetőként is megerősödött a pozíciója. A kormánnyal szemben felszított ellenszenvet az ellenzéki mozgalmak alaposan kihasználták. A muszlim közösséget pedig vallási alapon mindig mozgósítani lehetett az idegen hatalom ellen. Ezt a tulajdonképpen csak a saját helyzetét, befolyását megtartani akaró elit a maga javára gátlástalanul ki is aknáztta.

A legszervezettebb ellenállást az osztrák-magyar adminisztráció ellen a görögkeleti egyház, a **szerbek** fejtették ki. Fő támadási felületük a kultúra és az oktatás volt (a *Nacsertanije*-ben felvázolt „cselekvési terv” szerint). Szerencsétlen versengés alakult ki a tartományi kormányzat és a szerbek között az iskolaügy terén, amit David Okey úgy summáz

⁶⁴ Horvát hittudós (1843-1918). A zágrábi katolikus teológiai fakultás tanára volt, amikor XIII. Leó pápa 1881-ben kinevezte Szarajevó érsekévé. Nevéhez fűződik sok katolikus templom építése, szerzetesrendek, árvaházak stb. alapítása Bosznia-Hercegovinában.

„*Taming Balkan Nationalism*”⁶⁵c. könyvében, hogy a pán-szerb törekvések miatt paranoiás kormány és a városi szerb közösségek között harc kezdődött a boszniai szerb tömegek befolyásolásáért. A kormányzat csak olyan kérdésekben engedett, amelyek beleillettek Kállaynak abba az elképzelésébe, hogy a szerbeket is, mint a többi etnikumot Bosznia-Hercegovinában pusztán vallási közösségként kezelje. Amint erre már történt utalás, nem volt más választása, minthogy ezt tegye, miután az elidegenítésre nem sok más eszköz állt rendelkezésre. Különösen jó példa erre a görögkeleti egyház. Annak majdani első emberében, Szava Koszanovics⁶⁶, jövendőbeli szarajevói metropolitában Kállay a szokásos módokon próbált rokonszenvet ébreszteni a tartományi kormány iránt. A Ferenc József Rend III. fokozatával tüntetett ki. Jóllehet voltak aggodalmi a személyével kapcsolatban, tisztában volt vele, hogy a szóba jöhető jelöltek közül nincs jobb választása. Szava Koszanovics, tehát, ha úgy tetszik, politikai kreatúra volt, akit a tartományi kormányzat próbált felépíteni, mint a rezsim iránt lojális szerb főpapot. Nem sikerült. Koszanovics vádaskodása⁶⁷ indította el azt a katolikusok elleni rágalomhadjáratot, amely végig vonult a megszállás időszakán, és mérgezte a közéletet. Emiatt összeütközésbe került a tartományi kormányzattal, 1884-ben lemondott tisztségéről, és Montenegróba távozott. Okey idéz egy ottani informátor jelentéséből⁶⁸, miszerint Koszanovics elismerte, amíg Kállay a helyén van, nem tudja szolgálni a szerb nép ügyét (értsd: Bosznia-Hercegovina Szerbiához csatolását), amelyre pedig feltette az életét. Távozásával Kállay számára is szertefoszlott a remény, hogy sikerül találni együttműködésre kész szerb főpapot. A tartományi kormányzat folyamatos támadásoknak volt kitéve szerb részről: hátrányos megkülönböztetéssel vádolták, és kulturális és oktatási autonómiát követeltek maguknak. Gondjuk volt rá, hogy ezt a követelést a muszlimok is magukévá

⁶⁵ Oxford University Press, Oxford, 2007. p. 80.

⁶⁶ (1839-1903) 1880 és 1884 között szarajevói metropolita.

⁶⁷ Körlevélben szólította fel a bosznia-hercegovinai szerb papságot, védjék meg a pravoszláv egyházat a katolikusok megsemmisítő törekvéseitől.

⁶⁸ Id.mű, p.90.

tegyék⁶⁹, s ezzel felerősítsék azt a negatív képet, amit láttatni akartak az osztrák-magyar adminisztrációról. Szerb ügyvédek segítségével megírt petíciók sorával bombázták a tartományi kormányzatot, a Portát, vagy – ha ott nem értek célt – Bécsset. Budapesten egy időben (1900) irodát is tartottak fenn. A magyar fővárosra azonban csak azért esett a választásuk, mert remélték, innen könnyebben feljutnak Bécsbe. Autonómia törekvéseiknek volt is némi visszhangja a magyarországi liberális sajtóban. A szerbeknek szükségük volt a muszlimokkal való összefogásra, ezért buzdították is őket az elégedetlenségre és az ellenállásra. Muszlim részről azonban volt némi fenntartás irányukban, az együttműködés velük alkalmi volt, sohasem tartós.

VIII. A Kállay-rezsim harcai és eredményei az oktatás a kultúra terén

A vádaskodások és a nehézségek dacára elmondható, hogy a kultúra, az európai civilizáció vívmányainak terjesztésére vonatkozó célkitűzését a Kállay-féle tartományi vezetés meg is valósította. Nagyon fontos hozzátenni, tette mindezt anélkül, hogy szándékában állt volna elnémetesíteni a tartományokat, vagy felszámolta volna a meglévő helyi vallási, kulturális mintákat. Azokra építve, fokozatosan vezette be a nyugati oktatási modellt, amely e civilizátorikus küldetésében elsőbbséget élvezett. A semmiből épített ki egy európai típusú rendszert, különösen nagy súlyt helyezve a középiskolai oktatásra. Viszonylag gyorsan kívánt ugyanis egy európai értelemben vett helyi középosztályt kialakítani, amelynek sorából kikerülhettek a jövő hivatalnokai. Az érettségizett diákok számára ösztöndíjakat biztosított a Monarchia egyetemén való továbbtanulásra. Elsősorban a muszlim városi alsó középosztály gyermekei részére az ipariskolák létesültek. Kállay nagy figyelmet fordított a minőségre, ezért a bosznia-hercegovinai iskolák számára saját tankönyvek készültek, amelyeknek megírására a Birodalom legnagyobb szaktekintélyeit kérték fel,

⁶⁹ Az ő részükről ennek az autonómia-mozgalomnak a zászlóvivője Ali Džabić, mostari mufti volt.

s amelyek elkészülve elismerést váltottak ki a legszélesebb európai szakmai körökben. Sokkal kevésbé Bosznia-Hercegovinában, de nem kimonodottan szakmai okokból. A kritikák számos tárgya közül csak néhányat kiemelve: különösen a szerbek kifogásolták, hogy a cirill-írás helyett az Európában elterjedtebb latin írást vezették be az iskolákban. Ugyanők visszaütötték a bosznia-hercegovinai iskolák számára készült tankönyveket. A muszlimok a török, sőt, az arab nyelv hiányát tették szóvá, jóllehet a helyi muszlimok elenyésző kisebbsége tudott törököül. Az oktatásban fontos szempont volt a bosnyák nemzettudat felélesztése, és az interkonfesszionális. Ez a két törekvés váltotta ki talán a legnagyobb ellenállást: Bosznia-Hercegovina történelmét mindegyik népesség a maga célkitűzéseinek megfelelően akarta taníttatni, s a bosnyákok létét nem ismerték el, az interkonfesszionális pedig teljesen ellentétes volt a felekezeti hovatarozás által meghatározott etnikai identitással.

A tartományi kormányzat 1894-ben oktatási folyóiratot is indított (*Školski vjesnik*, 'iskolai híradó'), amelyben a szó szoros értelmében vett tudományos értekezések mellett színvonalas ismeretterjesztő munkák láttak napvilágot. Kulturális intézményeket hozott létre, mint pl. a szarajevói múzeum (*Zemaljski muzej*) 1888-ban, amely a horvát Ćiro Truhelka⁷⁰ Boszniában feltárt római kori leletei nyomán széleskörű nemzetközi ismertségre tett szert. Szerb-horvát⁷¹ és német nyelvű archeológiai folyóiratot is megjelentetett, amelyek lehetővé tették számára a kapcsolattartást számos társintézménnyel Európa-szerte. A tartományi kormányzat ösztönözte és támogatta újságok alapítását, de ezzel egyidejűleg adminisztratív eszközökkel igyekezett gátat vetni a Bosznia-Hercegovina területére aspiráló szomszédos országokból beáramló propagandának. Sikertelenül. A Kállay által preferált *cordon sanitaire* a legkevésbé Szerbia vonatkozásában működött. A komoly megszorító intézkedések dacára, özönlött be Bosznia-Hercegovinába a nagy-szerb propaganda.

⁷⁰ Ćiro Truhelka (1889-1942), eszéki születésű horvát archeológus, művészettörténész. Horvát források tévesen tulajdonítják neki a múzeum megalapítását, ami tu. egy 3 évvel korábban létesült Múzeumi Társaság gyűjteményének állami kézbevétele volt. A tartományi kormányzat által alapított Múzeumnak Truhelka szakmai vezetője volt.

⁷¹ A *Glasnik Zemaljskog Muzeja* három havonta jelent meg megszakítás nélkül, egészen 2006-ig!

IX. Epilógus

A XIX. sz. végén kedvezett a nemzetközi helyzet Ausztria-Magyarország boszniai szerepvállalásának. Legfőképpen az 1897-ben, Oroszországgal kötött egyezségnek köszönhetően, amikor egy időre háttérbe szorult a balkáni kérdés, megerősítést nyertek a Monarchia jogai Bosznia-Hercegovinában, és kicsit visszafogottabb lett az ellene Szerbiában folytatott propaganda. Kállay elég szilárdnak érezte a helyzetet, hogy engedményeket tegyen (pl. önkormányzatot kaptak a városok, előkészületben volt az egyházi reform), mindez kedvező fordulatot ígért a megszállás további alakulásában. Nem így lett. A görög-török háború, mint már annyiszor, ismét fókuszpontba állította a Balkánt. A krétai felkelést lezáró békében (1897 december) a nagyhatalmak (Franciaország, Nagy-Britannia és Oroszország) által kikényszerített rendezés⁷² felbátorította a szerb elitet egy hasonló rendezés kicsikarására Bosznia-Hercegovinában. Csatlakoztak a radikális muszlimok autonómia követeléséhez, szultáni jogar alatt, mert azt a Szerbiába történő beolvasztás legbiztosabb útjának vélték. Kállay elutasította a felekezeti autonómiát, de már nem kínált fel helyette semmit. Kormányzósága utolsó éveiben meg kellett élnie két évtizedes kulturális, nemzetépítő munkájának kudarcát. Bosznia-Hercegovina nem az egységesülés, hanem a fragmentálódás felé haladt. Szerbia és Montenegró nacionalizmusa sovinizmussá fokozódott, a Monarchia és Szerbia viszonya a 1890-es évek végére drámaian megromlott. Az Oszmán Birodalom és Oroszország sem szűntek meg folyamatosan a Bosznia-Hercegovina osztrák-magyar megszállása ellen dolgozni. Formálódóban volt a majdani annexió elleni koalíció, és a törökök által uralt területek elosztásának új koncepciója. Ilyen nemzetközi légkörben a kemény kéz politikája, amellyel Kállay kormányozta Bosznia-Hercegovinát, nem volt folytatható, de a rendszer nem szilárdult meg annyira, hogy minisztériumának védnöksége megszüntethető lett volna. Bebizonyosodott, hogy az általa fontosnak tartott fokozatosságra, a szerves

belső fejlődés beindítására nem volt elég ennyi idő. Teljes tárgyilagos-sággal megállapítható azonban, hogy az osztrák-magyar kormányzásban Kállay haláláig a hangsúly Bosznia-Hercegovina felemelkedésén volt, s külső érdekek (magyar vagy osztrák) nem játszottak szerepet!

A Monarchia kísérlete Bosznia-Hercegovina felemelésére, a modern európai államok sorába minden tévedésével, hibájával együtt is tiszteletre méltó. Semmivel sem alkalmazott több repressziót, sőt, mint a legtöbb korabeli európai gyarmattartó állam, de küldetése befejezetlen maradt. Az időtartamban hozzá mérhető kommunista jugoszláv állam próbálkozása szintén, pedig az előbbivel összehasonlítva sokkal keményebb elnyomáson, sőt, – legalább is kezdetben – kifejezett terroron alapult. A délszláv gyűjtőállam, Jugoszlávia szétesésével és az 1995-ös Daytoni Megállapodással létrejött független Bosznia-Hercegovina újabb kísérlet e terület egységes országgá kovácsolására, elődeihez hasonlóan azonban ez sem kecsegtet sok reménnyel.

⁷² Kréta szigete az Oszmán Birodalomból kiszakítva brit-francia-orosz-olasz protektorátus lett. A nagyhatalmak közösen igazgatták, helyben, majd Rómából, később Athénből. 1913-ban Görögországhoz csatolták.